

UOT 81' 41; 801.7

AYSEL EMİNOVA

ŞƏRUR VƏ KƏNGƏRLİ RAYONLARINDA YERLƏŞƏN BƏYDİLİ, SARAÇLI VƏ ALIŞAR ETNOOYKONİMLƏRİNİN MƏNŞƏYİ HAQQINDA

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur və Kəngərli rayonlarının ərazisində qeydə alınmış bəzi etnooykonimlər tədqiq edilmişdir. Bu etnooykonimlərin tədqiqi dilimizin keçmiş tarixini, lüğət tərkibini öyrənmək üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Etnooykonimlərin yaranması və inkişafı prosesini dilçilik qanunları ilə vəhdətdə öyrənilməsi lazımı şərtlərdəndir ki, məqalədə də bunlar öz əksini tapmışdır. Qeyd edək ki, ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan və onun Şərur və Kəngərli rayonları ən qədim insan məskənlərinin yerləşdiyi areala daxildir. Bu faktlar ərazinin ən qədim dövr müəllif və salnaməçilərinin diqqətini cəlb etməsinə səbəb olmuşdur. Şərur toponiminin qeyd olunduğu ən qədim tarixi mənbələrdən biri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Həmçinin, Şərur rayonu ərazisindəki etnotoponimlərin adlarına rast gəlinən ən zəngin mənbələr təbii ki, XVI və XVIII əsrlərdə bölgənin Osmanlı dövləti tərəfindən idarə edildiyi dövrlərdə tərtib olunmuş icmal və müfəssəl dəftərlərdir. Məqalədə Şərur və Kəngərli rayonu ilə yanaşı passiv fonda daxil olan Bəydili, Saraçlı və Alışar etnooykonimləri tədqiqata cəlb olunmuş, aparılan təhlillər nəticəsində etnooykonim olduğu faktlarla əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: etnotoponim, etnooykonim, Şərur, Bəydili, Saraçlı, Alışar.

Etnotoponimlər, hər şeydən əvvəl, söz və ya bir neçə sözün birləşməsidir. Bu sözlər isə aid olduğu dilin lüğət fonduna daxildir və dil qanunlarına tabedir. Buna görə də bütün etnooykonimlərin yaranması və inkişafı prosesini dilçilik qanunları ilə vəhdətdə öyrənmək əsas şərtlərdəndir. Etnotoponimlər müəyyən mənada dəyişikliklərə az məruz qaldıqlarından və nisbətən sabit olduqlarından dilimizin tarixi inkişafının bəzi xarakterik xüsusiyyətlərini bu günə qədər qoruyub saxlamışlar. Belə ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının şimal-qərb bölgəsində qeydə alınmış bəzi etnotoponimlərin tədqiqi nəticəsində belə bir qənaətə gəlik ki, onların tərkibində müasir dilimizin fondunda daha işlənməyən arxaik sözlər də vardır. Həmin etnotoponimlərin tədqiqi dilimizin keçmiş tarixini, lüğət tərkibini öyrənmək üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ən qədim sivilizasiya mərkəzlərinə coğrafi yaxınlığı, eləcə də aparılan tədqiqatlara görə Şərur ərazisinin ən qədim insan məskənlərinin yerləşdiyi areala daxil olması bu ərazinin ən qədim dövr müəllif və salnaməçilərinin diqqətini cəlb etməsinə səbəb olmuşdur. Bu mənada Şərur ərazisindəki toponimlərə ən müxtəlif tarixi mənbələrdə rast gəlinir. Bu toponimlər içərisində isə etnotoponimlər xüsusi yer tutur. S.Babayev Şərur oykoniminin özünün adının tarixi sənədlərdə qeyd olunması tarixinin e.ə. II minilliyə aid edildiyi fikrini irəli sürmüş, lakin bunun hansı mənbə olduğunu göstərməmişdir [3, s. 56]. Şərur toponiminin özünün qeyd olunduğu ən qədim tarixi mənbələrdən biri “Kitabi Dədə Qorqud” dastanıdır. Məhz etnooykonimin dastanda verilən forması bu toponimin şirak və ya şir türkləri ilə əlaqədar olması barədə fikri irəli sürməyə, başqa sözlə desək Şərurun etnooykonim olduğunu göstərməyə imkan verir. Belə ki, dastanın “Uşun qoca oğlu Səkrək boyu”nda Əkrək səfərə Şərur (bəzi yerlərdə Şirokuz) kənarından başlayır [3, s. 26]. Orta əsr ərəbdilli və farsdilli qaynaqlarda da Şərur adı həm oykonim, həm də oronim kimi Şərur düzü şəklində qeydə alınmışdır. VII əsrdən başlayaraq ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları, tarixçi və salnaməçilərindən İbn Xordadbeh (IX əsr), Əl-Yaqubi (IX əsr), Əl-Məsudi (X əsr), İbn Rusta (X əsr), Əbu Duləf (X əsr), Əl-İstəxri (X əsr) və digərləri Araz çayının adını əsərlərində çəkmiş, onunla bağlı müxtəlif məlumatlar vermişlər [13, s. 33-168].

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, etnooykonimlər həm də dil hadisəsi olduğu üçün onların struktur-semantik quruluşunun dilçilik nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edilməsi vacibdir. Bu cür struktur-semantik təhlillərin aparılması oykonimlərin həqiqi izahının meydana çıxmasına, onların tarixinin daha yaxşı anlaşılmasına imkan verir.

Bu ərazidəki etnooykonimlərin fonetik təhlili göstərir ki, bu ərazidəki yaşayış məntəqələrinin adları əsasən iki və çoxhecalıdır. Etnooykonimlərin morfoloji təhlili isə onların bir neçə qrupa ayrılmasına imkan verir. Təhlillər göstərir ki, Şərur rayonu ərazisindəki etnooykonimlər əsasən ayrı-ayrı sözlər, söz və şəkilçilər əsasında yaranmışdır.

Şərur rayonu ərazisindəki etnotoponimlərin adlarına rast gəlinən ən zəngin mənbələr təbii ki, XVI və XVIII əsrlərdə bölgənin Osmanlı dövləti tərəfindən idarə edildiyi dövrlərdə tərtib olunmuş icmal və müfəssəl dəftərlərdir.

Tarixi mənbələrdə Şərur ərazisində adı qeyd olunan, lakin bu gün passiv fonda keçmiş toponimlərdən biri də *Bəydili* toponimidir. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə göstəriləyi kimi, həmin əyalətin Karbi nahiyəsində (indi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunda) Bəydili adlı kənd olmuşdur. Bu kəndin başqa adı da “Görəciabad” kimi qeydə alınmışdır [11, s. 37, 39]. Güman etmək olar ki, səlcuq-oğuz mənşəli Bəydili tayfasının adını əks etdirən bu kənd də Şamlıların buraya köçürülməsi nəticəsində yaranmışdır. “Divani lüğət-it-türk”dəki 22 Oğuz boyundan biri kimi Bəydililər göstərilir [9, s. 56].

Fəzlullah Rəşidəddin, Əli Yazıcıoğlu, Əbülqazi xan Xivəli kimi orta əsr müəllifləri də bəydililəri oğuzların boylarından biri kimi göstərmişlər [15, s. 95-96].

F.Rzayev də oğuzların birbaşa Bəydili tayfasının adından yaranan bu məntəqə adlarının birində -y samiti düşməklə və i-ü səsəvəzləməsi ilə heç bir söz artımı olmadan birbaşa tayfa adından etnooykonim kimi formalaşdığını qeyd etmişdir [10, s. 222].

Məhəmməd həsən Baharlı “Azərbaycan” adlı tarixi-coğrafi traktatında bəydililəri səlcuqlardan bir tayfa olaraq göstərmişdir [14, s. 40]. Nəzərə alsaq ki, səlcuqların özləri də oğuzlardandırlar, M.Baharlının yol verdiyi nisbi qeyri-dəqiqlik başa düşüləndir. Bu cür qeyri-dəqiqliyə yol verən digər bir müəllif İ.Şopen olmuşdur. O, bəydililəri Oğuzlara deyil, Kəngərlilərə aid etmişdir [12, s. 477].

A.Bağirov bəydili etnoniminin struktur-semantik təhlilini apararkən göstərir ki, bu ad “bəyi əziz tutan” mənasındadır [4, s. 52].

Aparılan təhlillər nəticəsində belə bir qənaətə gəlirik ki, passiv fonda keçmiş bu etnooykonim Oğuz tayfalarından biri olan bəydililərin adı ilə bağlıdır. Etnonimi təhlil edərkən onun tərkibində iki komponenti “Bəy” və “Dili” komponentlərini fərqləndirmək mümkündür. “Bəy” sözü türk dillərində məlum olduğu kimi *rəhbər*, *başçı* mənasındadır. “Dili” komponentini isə fikrimizcə, *dəli/igid* mənasında izah etmək daha doğrudur. Orta əsr Azərbaycan ədəbi dilinin möhtəşəm abidələrindən biri olan Koroğlu dastanında igidlər, qəhrəmanlar dəlilər adlandırılır. Bu izahda bəydili “bəy igidlər”, “bəy ərənlər”, “igid bəylər” mənasını verir. Unutmamaq lazımdır ki, “bəy ərənlər” ifadəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un bir çox boylarında da işlədilən müraciət formalarından biridir. Məsələn, dastanda Dədə Qorqudun dilindən belə bir şeir təqdim olunur:

Qani dedigim bəg ərənlər?
Dünya mənim deyənlər?
Əcəl aldı, yer gizlədi,
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimgü-gedimgü dünya!
Axır-son ucı ölümlü dünya! [4, s. 52]

Şərur rayonu ərazisində bir zamanlar mövcud olmuş, adı tarixi mənbələrdə qeydə alınmış etnooykonimlərdən biri də *Saraclı* etnooykonimidir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivində apardığı tədqiqatlar zamanı A.Bağırov XIX əsrə aid arxiv sənədlərində bu toponimi qeydə almışdır [5, s. 182]. Onun tədqiqatlarından aydın olur ki, kənd XX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuş, sonradan isə əhali Aşağı Daşarx kəndinə köçmüşdür. Müəllif yazır ki, məhz bu səbəbdən Aşağı Daşarx kəndi bir müddət Saraclı Daşarx adlandırılmışdır.

Gürcüstanın tarixən azərbaycanlılar yaşayan hissələrində, respublikamızın Şəki, Ağdam, Ağcabədi, Cəbrayıl, Tərtər, Masallı kimi rayonlarının ərazisində qeydə alınmış Saraclı toponimlərini demək olar ki, tədqiqatçıların əksəriyyəti etnotoponim kimi səciyyələndirmişlər.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev saraclıları Anadoluda yaşayan yürüklərin bir qolu kimi, türk tədqiqatçısı F.Kırzioğlu əfşarlara məxsus bir tayfa kimi izah etmişlər [6, s. 101].

A.Bağırov Şərur rayonu ərazisindəki bu toponimin XIX əsrdə Qarabağ ərazisində məskunlaşmış Saraclı tayfası ilə əlaqədar formalaşdığını yazmışdır. O yazır ki, Qarabağda yaşayan Saraclı adlı tayfaların bir qismi Naxçıvan ərazisinə köçmüş və öz tayfa adlarını bu ərazidə yaşatmışlar [5, s. 183].

XIX əsr müəlliflərindən V.Qriqoryev və İ.Şopenin əsərlərində də Şərur bölgəsinin etnotoponimləri ilə bağlı zəngin məlumatlar saxlanılmışdır.

XX əsrin 20-ci illərinə aid arxiv sənədləri də rayonun ərazisində mövcud olmuş etnotoponimlərin müəyyənləşdirilməsi və təhlili üçün mühüm materiallar verir. Belə sənədlərdən birinin əsli Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivində, surətləri AMEA Naxçıvan Bölməsinin Mərkəzi Elmi Arxivində saxlanılan “Схемы административно-территориального деления Нахичеванской АССР” (“Naxçıvan MSSR-in inzibati-ərazi bölgüsünün sxemi”) adlı 16 mart 1921-ci il tarixli sənəddir. Sənədi ilk dəfə müfəssəl tədqiqata cəlb etmiş E.Kəlbizadə müəyyən etmişdi ki, bu sənəd Baş Ştab Akademiyasının dinləyicisi M.Pereşin tərəfindən Azərbaycan SSR-in Fövqəladə Komissarına və Naxçıvan SSR-in Xalq Hərbi Komissarına məruzə şəklində hazırlanmışdır [7, s.160-161]. “Naxçıvan MSSR-in inzibati-ərazi bölgüsünün sxemi” adlı sənəddə 1921-ci ildə Naxçıvan SSR-in Şərur qəzasının tərkibində 3 rayonun adı çəkilmişdir. Bunlar Şahtaxtı, Baş Noraşen və Sədərək rayonlarıdır [2] Baş Noraşen rayonunun tərkibində 58 yaşayış məntəqəsinin adı daxil edilmişdir. Baş Noraşen (Cəlilkənd) rayonunun mərkəzi Baş Noraşen (indiki Cəlilkənd) idi. Rayonun tərkibinə 1 stansiya və 55 kənd daxil idi [2] 1929-cu ildə əsassız olaraq Ermənistan SSR-ə verilmiş Oğbin və Xaçik kəndləri bu dövrdə məhz bu rayonun tərkibində olmuşdur. Sənəddə adları qeydə alınmış Qarahəsənli, Ərəbyengicə, Xələc, Alışar, Kosacan, Siyaqut, Qarxun, Muğanlı, Muğancıq, Muğancıq-Müslüm, Axura, Yaycı, Horadis, Oğbin, Qaraçullu, Qaraquş-Biləva, Tənənəm-Kürtçülü kimi yaşayış məntəqələrinin adları etnotoponim kimi maraqlıdır.

Şərur rayonu ərazisində qeydə alınan digər bir etnooykonim *Alışardır*. Bu toponim XVI-XVII əsr Osmanlı mənbələrində “Əlişar” kimi də qeydə alınmışdır [11, s. 168]. Bəzi tədqiqatçıların əsərlərində və lüğətlərdə bu oykonimin alış+ar komponentlərinin birləşməsi nəticəsində yarandığı göstərilir. Birinci komponent qədim türk dillərində “çay ağzı, çayın mənsəbi, axar suyun hövzəyə tökülən yeri” kimi, “ar” komponenti isə “qarşı, əks tərəf” mənasında sifət kimi izah edilir. Toponimin mənası “çay ağzının əks tərəfi” kimi izah edilir [1, s. 114]. Naxçıvan coğrafiyasının görkəmli tədqiqatçısı Səfəralı Babayev də Alışar toponimini etnooykonim kimi xarakterizə etmişdir [3, s. 57].

Digər bir tədqiqatçı E.Kəlbizadə XIX əsr arxiv sənədlərindən birində Naxçıvan ərazisində qeydə alınmış Əncər-Səfi toponimini izah edərkən Alışar yer adına toxunmuş və tamamilə

fərqli bir izah irəli sürmüşdür. Müəllif yazır ki, Alışar sözünün ilkin forması “Alaşlar” şəklində olmuşdur. Alaşlar və yaxud alaşoğulları ustacılıq tayfa birliyinə daxil olan tayfalardan biri olmuşdur. Tədqiqatçı göstərir ki, səfəvişünas İ.P.Petruşevski ustacılıqlara aid olan tayfalar haqqında danışarkən kəngərli, kusulu, toxmaq, şeyxli, qarıncaoğullarla yanaşı alaşoğulların da adını qeyd etmişdir [8, s. 153].

F.Rzayev qeyd edir ki, məntəqə adlarının əsasən tayfa adlarından yarandığını əsas götürərək addakı “al” komponentinə qədim türk dillərində “uca” və “ışıqlı”, -i hərfinə həm də leksemində iri- “nail oldu, məqsədinə çatdı”, eləcə də ir- “ər” mənalarına rast gəlinir və belə olan halda Şir tayfa adına qoşulub adı formalaşdıran komponentlərlə birləşərək ad “İşıqlı Şir əri” mənasında izah olunur ki, bu da qədim şirak tayfa adı və Şar tanrı mifinin əlamətlərini özündə daşıyan etnooykonimdir [10, s. 296].

Alışar sözünü təhlilə cəlb edərkən “alı/ulu” və şar/şir komponentlərini açıq-aşkar fərqləndirmək mümkündür. Bu mənada “alı”nın əslində tarixən və günümüzdə türk dillərində işlənən “ulu” olduğu heç bir şübhə doğurmur. “Ulu” isə türk dillərində həm “uca”, “ali”, həm də “qədim”, “yaşlı” mənalarında işlədilir. Bizim fikrimizcə, burada ikinci mənə yükü daha çox ağırlıq təşkil edir. “Şar” komponenti isə, fikrimizcə, bizdən əvvəlki müəlliflər tərəfindən doğru olaraq şir/şirak türk tayfaları ilə bağlanmışdır. Başqa sözlə desək bu etnooykonim “qədim şiraklar”, “ilk şiraklar” mənasında işlədilmişdir. Ola bilsin ki, bölgəyə gələn şir/şirak tayfalarının ilk məskunlaşma nöqtəsi məhz Alışar olmuş, sonradan bu tayfalar bölgənin digər yaşayış məntəqələrinə yayıldıqca ilk məskənlərini bu cür adlandırmışlar. Ustacılıqların qüvvətli olduğu dövrlərdə - XVI əsrlərdə isə bu tayfa alışarlar/alaşlar ustacılıq tayfa ittifaqının tərkibinə daxil olmuşlar. Alışar toponiminin qeydə alındığı ilk mənbələrin də XVI əsrin sonlarına aid olması bunu deməyə əsas verir.

Bütün bu dil və tarixi faktları nəzərə alıb qeyd edə bilərik ki, bu ərazilər, həmçinin etnooykonimlər tamamilə türklərə məxsus olmuş və bu etnooykonimlər türk tayfa adından yaranmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
2. AMEA Naxçıvan Bölməsi Mərkəzi Elmi Arxiv: f. 8, siy. 4, iş 5.
3. Babayev S. Naxçıvanda “Kitabi-Dədə Qorqud” toponimləri. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 284 s.
4. Bağirov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2001, 286 s.
5. Bağirov A. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
6. Budaqov B., Qeybullayev Q. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Nafta-Press, 2004, 120 s.
7. Kəlbizadə E. XX əsrin 20-ci illərində Naxçıvan diyarının inzibati-ərazi quruluşu: Tarixi-coğrafi araşdırma // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2017, № 1, s. 160-172.
8. Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi-coğrafiyası (XII-XVIII əsrin I yarısı). Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 200 s.
9. Kaşğarlı M. Divani lüğət-it türk. I c. / Çeviren Besim Atalay, Ankara, 2006, 530 s.
10. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (m.ö. II-I minilliklər). II c., Bakı: ADPU, 2017, 588 s.
11. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.

12. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 477 с.
13. Vəlixanlı N. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səuyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 233 s.
14. Vəliyev (Baharlı) M. Azərbaycan. Bakı: Azər nəşr, 1993, 208 s.
15. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 147 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ayselmetinoguz@gmail.com

Aysel Eminova

ON THE ORIGIN OF ETHNO-OICONYMS OF BEYDILI, SARACHLI AND ALISHAR LOCATED IN THE SHARUR AND KANGARLI DISTRICTS

In the article, some ethno-oiconyms registered in Sharur and Kangarli districts of the Nakhchivan Autonomous Republic have been studied. The study of these ethno-oiconyms is of great importance for studying the past history of our language and its vocabulary. One of the necessary conditions is to study the process of formation and development of ethno-oiconyms in conjunction with the laws of linguistics, which were followed in the article. It should be noted that one of the oldest centers of civilization- Nakhchivan and its Sharur and Kangarli districts are located in the area of the oldest human settlements. These facts attracted the attention of the most ancient authors and chroniclers of the area. One of the oldest historical sources where the toponym of Sharur is mentioned is the epic "Book of Dede Korkut". Also, the richest sources of ethno-toponyms in the territory of Sharur district are, of course, summaries and comprehensive books compiled in the 16th and 18th centuries during the Ottoman rule of the region. Along with Sharur and Kangarli districts, passive Beydili, Sarachli and Alishar ethno-oiconyms have been studied in the article, based on the facts that they are ethno-oiconyms as a result of the analysis.

Keywords: *ethno-toponym, ethno-oykonym, Sharur, Kangarli, Beydili, Sarachli, Alishar.*

Айсель Эминова

О ПРОИСХОЖДЕНИИ ЭТНООЙКОНИМОВ БЕЙДИЛИ, САРАЧЛИ И АЛИШАР, РАСПОЛОЖЕННЫХ В ШАРУРСКОМ И КЕНГЕРЛИНСКОМ РАЙОНАХ

В статье изучены некоторые этноойконимы, зарегистрированные на территории Шарурского и Кенгерлинского районов Нахчыванской Автономной Республики. Исследование этих названий имеет большое значение для изучения прошлой истории нашего языка и его словарного запаса. Одним из необходимых условий является изучение процесса формирования и развития этноойкономических названий в сочетании с законами лингвистики, которые были соблюдены в статье. Отметим, что Нахчыван и его

районы Шарур и Кенгерли входят в ареал расположения самых древних поселений человека. Эти факты привлекли внимание древнейших авторов и летописцев региона. Одним из древнейших исторических источников, где упоминается топоним Шарур, является эпос «Китаби Деде Коргуд». Кроме того, самыми богатыми источниками этно-топонимов на территории Шарурского района являются, конечно, тетради «иджмал» (пространный реестр) и «муфассал» (краткий реестр), составленные в XVI и XVIII веках во времена османского владычества в регионе. Наряду с Шарурским и Кенгерлинским районами в статье были изучены пассивные этноойконимы Бейдили, Сарачли и Алишар, и в результате анализа были подтверждены факты, которые относят их к этноойконимам.

Ключевые слова: *этнотопоним, этноойконим, Шарур, Кенгерли, Бейдили, Сарачли, Алишар.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 10.04.2020

Son variant 05.06.2020